

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ALIN YAZISI VE BUNUN DİNİ ANLAMI ÜZERİNE NOTLAR

NOTES ON DESTINY IN OLD TURKIC INSCRIPTIONS AND ITS RELIGIOUS MEANING

MİHRİBAN AYDIN*

Sorumlu Yazar

Öz

Türklerin bilinen ilk yazılı metinleri, anıt taşları ile mezar taşları, kayalar ve çeşitli nesnelere üzerine yazılmış olup bunların sayısı bugün beş yüzü aşmıştır. Harflerin, 1893 yılında Vilhelm Thomsen tarafından çözüldüğü günden bu yana, eski Türk yazıtları üzerinde binlerce çalışma yapıldı. Bu çalışmaların bir bölümü doğrudan dilbilgisi konuları olmakla birlikte, önemli bir bölümü ise sosyal bilimlerin birçok alanı ile ilgilidir. Bu makalede, yazıtlar dönemi Türkçesinden, alın yazısı çerçevesinde elde edilen cümleler ve bu cümleleri meydana getiren söz varlığı üzerinde duruldu. Alın yazısının insan için ne anlam ifade ettiği gibi giriş bilgilerinden sonra yazıtlardan elde edilen cümlelere yer verildi. Türklerin özellikle mecaz anlamlı kelimeler kullanarak alın yazısından söz etmiş olması ve alın yazısı karşısındaki çaresizliğini dile getirmesi, yedi ve sekizinci yüzyıl Türkçesinin işlenmiş bir edebî dil olduğunun en önemli kanıtlarından biri olduğu belirtildi. Ayrıca makaleye konu olan verilerin yalnızca büyük kağıtlık yazıtlarından değil, beylerin ve halkın yazdığı metinlerden de elde edilmiş olması, alın yazısı, nasip, talih gibi metafizik konuların halk tarafından da bilindiği sonucuna ulaşılmaya çalışıldı. Tespit edilen cümlelerin bir başka önemli yanının, yedi ve sekizinci yüzyıl Türk dünyasının hangi inanç sistemine sahip olduğunun anlaşılabilceği konusunda önemli ipuçları sunabileceğine değinildi.

Anahtar kelimeler: Eski Türk Yazıtları. Eski Türkçe. Eski Türk dini. alın yazısı. kader.

Abstract

The first known written texts of the Turks were written on monument stones, tombstones, rocks and various objects, and today their number exceeds five hundred. Thousands of studies have been carried out on old Turkic inscriptions since the letters were deciphered by V. Thomsen in 1893. Some of these studies are directly related to grammar. Some of these studies are related to many fields of social sciences. In this article, we focused on the sentences obtained from the Turkic of the inscription period within the framework of destiny writing and the vocabulary that makes up these sentences. After the introductory information, such as what the destiny means to a person, sentences obtained from the inscriptions were included. It was stated that the fact that Turks talked about destiny, especially using figurative words, and expressed their helplessness in the face of destiny, was one of the most important proofs that seventh and eighth century Turkic was a developed literary language. The fact that the data subject to the article was obtained not only from the Khaganate inscriptions but also from the texts written by the *begs* and the people, it was tried to reach the conclusion that metaphysical issues such as destiny, fate and luck were also known by the people. It was mentioned that another important aspect of the identified sentences is that they can provide important clues about which belief system the Turkish world had in the seventh and eighth centuries.

Keywords: Old Turkic Inscription. Old Turkic. Old turkic religion. Fate. Destiny.

Araştırma Makalesi / Künye: AYDIN, Mihriban. "Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı ve Bunun Dini Anlamı Üzerine Notlar". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 139-147. <https://doi.org/10.60163/tkhecbva.1414720>.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü Öğretim Üyesi, İzmir/Türkiye. E-mail: mihriban.aydin@deu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0053-7214.

Giriş

Türklerin ilk yazılı belgeleri, bir tür oyma yazı olan Türk runik harfleri ile anıt taşları, mezar taşları, kayalar ve türlü nesnelere üzerine yazılmış metinler olup bugün Asya'nın türlü coğrafyalarında ele geçmiş ve sayısı beş yüzü aşmış durumdadır. Bu metinler üzerindeki çalışmalar, Vilhelm Thomsen'in 1893 yılında harfleri çözmesiyle başlamış ve o günden bu güne kadar büyük bir heyecanla devam etmiştir. Türklerin bilinen ilk yazılı belgeleri olması dolayısıyla, yalnızca Türkçenin eski dönemlerindeki ses, şekil, anlam ve cümle yapısıyla ilgili bilgiler vermesinin yanında, Türklerin yedi ve sekizinci yüzyıldaki sosyal hayatları, ekonomisi, inançları, sevinç ve hüznüleri gibi birçok konuda temel başvuru kaynağı durumundadır. Bu nedenle özellikle sosyal bilimlerin türlü alanlarında çalışan araştırmacılar, Türklerle ilgili yaptığı çalışmalarda mutlaka bu metinleri kaynak olarak kullanır. Bu nedenle de üzerinde yapılmış çalışmaların sayısı artık binlerle ifade edilmektedir.

Türklerin yedi ve sekizinci yüzyıldaki inanç sistemleri hakkında fikir beyan edenlerin de temel başvuru kaynağı yine ilk Türkçe metinlerdir. Geleneksel dinlerinin Şamanizm ya da Gök Tanrı vb. adlandırmalarla kendine özgü bir inanç sistemi olduğunu öne sürenlerin de yararlandığı bu metinlerden birçok konu açıklığa kavuşmuştur. İslam sonrası metinlerinde kader, alın yazısı, yazgı gibi kelimelerle ifade edilen ve ilahî bir gücün insanın hayatını önceden yazdığı bilgisinin, eski Türk yazıtlarında da ele geçmiş olması, ilginç ve dikkate değerdir.

1. Alın Yazısı/Yazgı:

Alın yazısı Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlük'ünde *yazgı* maddesine gönderilir. *Yazgı* maddesinde ise; "Allah tarafından insanın başına gelmesi ezelden kararlaştırılmış olan şeyler; yazı (I), alın yazısı, baht, devran, kader, ezeli takdir, hayat (I), kader çizgisi, mukadderat, takdiriilahi, tecelli, fatalite" anlamları bulunur. Sözlük, *kader* kelimesini de yine *yazgı* maddesine gönderdiğine göre, *kader*, *yazgı* ve *alın yazısı*, anlamları aynı kelimeler olarak değerlendirilmiş olmaktadır. Son dönem Osmanlı sözlüklerinde *alın yazısı* için verilen anlamlar ise şöyledir: Raif Necdet Kestelli'nin *Resimli Türkçe Kamus*'unda *yazgı* kelimesi bulunmaz. *Alın* kelimesinin iç maddesinde yer alan *alın yazısı* maddesinde 'mukadder, sernüvişt' (Kestelli, 2004, 11); *kader* maddesinde ise 'Hükm-i ilahî, kaza, talih' anlamları verilir (Kestelli, 2004, 228). Mehmet Bahaettin Toven'in *Yeni Türkçe Lügat*'inde *alın* maddesinin altında gösterilen *alın yazısı* 'talih, mukadderat' (Toven, 2004, 21); *kader* maddesinde ise, 'Olacak şeyi evvelden tanzim eden kuvvet; gayr-ı kâbil-i tağyir takdir-i Huda, mümteniü't-takallüp hükm-i ilâhî, kazâ-yı rabbânî, hikmet-i ilâhî, inâyet-i sübhâniyye, siyâset-i ilâhiyye; takdir, mukadder, makdur; kısmet, nasip. Kıymet-i zâtiyye, asliyye, cevheriyye. Miktar. İstîtât, takat, kudret, kuvvet, imkân, iktidar, vus" anlamları bulunur (Toven, 2004, 340). Buna göre; *yazgı*, yakın zamanlarda türetilmiş bir kelime iken *alın yazısı* Osmanlı'nın son dönem sözlüklerinde kendine yer bulur.

Alın yazısı, insanın hayatı boyunca başına gelecek olayların ilahî bir güç tarafından önceden tayin edilmesidir. Bu nedenle de insanlar ne yaşayacağını bilmediği için yaşanan olayların nasibinde olduğu kanısına varmaktadır. İslam öncesi Türklerde de durum pek farklı değildir. Türklerin, en azından ilk Türkçe metinlerin elde edildiği yedi ve sekizinci yüzyılda nasıl bir inanç sistemine sahip olduğu üzerinde türlü çıkarımlar yapılmıştır. Bu makalede Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Türk runik harfli eski Türk yazıtlarından elde edilen ve *alın yazısı*na işaret eden cümleler, ardından da bu cümleleri oluşturan kelimelerin yapı ve anlam dünyası üzerinde durulacak; dolayısıyla

makalenin en temel amacı, Türklerin yedi ve sekizinci yüzyıldaki inanç sistemi, alın yazısı çerçevesi etrafında elde edilen bilgileri dikkatlere sunmak olacaktır.

2. Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı

Eski Türk yazıtlarının en ünlüleri II. Türk Kağanlığı döneminde Bilge Kağan tarafından yazdırılan Köl Tegin, Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan Bilge Kağan ve Tonyukuk tarafından yazdırılan Tonyukuk Yazıtı'dır. Bu üç yazıttan başka II. Türk Kağanlığı döneminin ünlü yazıtlarından Ongi ve Küli Çor'u da anmak gerekir. Bu beş önemli yazıttan başka, Moğolistan, Güney Sibirya (Dağlık Altay, Tuva, Hakasya), Kırgızistan, Kazakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde de yazıtlar bulunmaktadır. Bu çalışmada tüm yazıtlar incelenmiş ve alın yazısını işaret eden cümleler aşağıya çıkarılmıştır:

Bilge Kağan, kardeşi adına yazdırıp diktirdiği Köl Tegin Yazıtı'nda esasen hatirasını yad etmek adına, kardeşinin kahramanlıklarından söz eder. Önceki dönemlerle kendi döneminde yapılan işleri de anlatan Bilge Kağan, kardeşini az sayıda askerle gönderdiğini belirttiği cümlede adeta alın yazısına isyan eder: Köl Tegin Doğu 40: *Alp er biziñe tegmiş erti antag ödke ökünüp köl teginig az erin ertürü idtımız* "Kahraman askerler bize saldırmıştı. Orada (böyle bir) zamana hayıflanıp Köl Tegin'i az (sayıda) askerle gönderdik." (Aydın, 2017, 64). Ağabey Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin'i az sayıda askerle gönderdiğini anlattığı bu cümlede *ödke ökünmek* ifadesiyle "zamana hayıflandığımı" belirtir. Cümlede, kağanın kendisini suçlu gördüğünü anlatma isteğinin bulunduğu da öne sürülebilir.

Yine Bilge Kağan, kardeşinin ölümünü ve ölümün her insan için kaçınılmaz son olduğunu bilgeliliğine yakışır bir şekilde dile getirir. Yedi ve sekizinci yüzyıl Türklerinin, insanın ölümlü canlılar olduğunu bilmeleri ve bunu bir taş üzerine nakşetmeleri, sıradan bir olay olarak algılanmamalıdır. Yazan ve yazdırmanın eğitim, kültür ve anlama düzeyini göstermesi bakımından çok değerli olmakla birlikte, asıl üzerinde durulması gereken konu, okuyanın da aynı şekilde eğitim, kültür ve anlama düzeyinin yüksek olması gerektiğidir. Köl Tegin Kuzey 10: *İnim köl tegin kergek boltı özüm sakıntım körür köztüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım öd teñri aysar kişi oğlı kop ölgeli törömiş* "Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez gibi oldu. Kendi kendime düşündüm: Zaman ve (ebedi) gök şöyle demiş: "İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış." (Aydın, 2017, 67). Bu etkileyici anlatımın en can alıcı noktasının *kişi oğlı kop ölgeli törömiş* "İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış." cümlesi olduğu konusunda kuşku bulunmamaktadır.

İnsan için en kaçınılmaz son, nefesin bitmesi, yani alın yazısının sona ermesidir. Bu nedenle Türkçenin ilk yazılı belgelerinde ölümü ifade eden çok sayıda kelime, deyim ve dolayısıyla cümle bulunmaktadır. Hayvanların ölümünü ayrı, düşman halkların ölümünü ayrı kelime ve deyimlerle ifade eden Türkler, kendi halkının liderlerini ve kendi ölümlerini daha farklı kelime ve deyimlerle anlatır. Bu çalışmada ölümü ifade eden kelimeler üzerinde durulmayacak olsa da yazıtlar döneminden elde edilen 'ölmek' anlamlı fiiller şöyle sıralanabilir: *Adrılmak, adrınmak, azmak, kapırçakka kirmek, kara bolmak, kergek bolmak, kışga kergek bolmak, ölmek, seçlinmek, uçmak, yaşı tegmek, yok bolmak, yoklamak*. Ölümü ifade eden fiil sayısının çokluğu, Türkçenin bugün olduğu gibi eski dönemlerde de ne kadar zengin olduğunu göstermekle birlikte, öte taraftan bu denli soğuk ve kabullenilmesi zor bir kavramı farklı yollarla anlatma çabası dikkat çekmektedir. Ölümü ifade eden fiiller içerisinde en çok tanığı olan

ölmek, düşman halkların askerleri ile halkın topyekün ölümünde kullanılsa da kendi halkına mensup insanlarla kağan ve bey gibi üst düzey yöneticilerin ölümünü ifade etmek için bu fiil tercih edilmemiştir. Konunun ayrıntısı için bk. (Aydın, 2023, 217-232).

Bilge Kağan, kağan olduktan sonra yaptığı icraatları anlattığı cümlede, Tanrı'nın lütfu sayesinde, talihi ve nasibi olduğu için ölmekte olan halkı yeniden ayağa kaldırdığını şöyle ifade eder: Köl Tegin Doğu 29: *Teŋri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igitdim yalaŋ bodunug tonlug <kıltım> çıgañ bodunug bay kıltım* “(Ebedî) gök lütfettiği için, talihim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim, yoksul halkı zengin ettim.” (Aydın, 2017, 60). Bu cümlenin paraleli, Bilge Kağan adına yazdırılan ve diktirilen yazıtta birkaç kelime farkla aynıdır: Bilge Kağan Doğu 23: *Teŋri yarlıkadok üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t[ırgü]rü igit<d>im yalaŋ bodunug tonlug kıltım çıgañ bodunug bay kıltım* “(Ebedî) gök lütfettiği için, talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim. Yoksul halkı zengin ettim.” (Aydın, 2017, 88).

Eski Türk yazıtları içerisinde alın yazısının en belirgin olarak ifade edildiği cümlelerden biri kuşkusuz Küli Çor Yazıtı'nın doğu yüzünün 11. satırından elde edilen cümlede bulunur: Küli Çor Doğu 11: <...> *süke tuso bolayın tedi ülügi ança ermiş erinç yağıka yalŋus oplayu tegip opulu kirip özi kıska kergek boltı* “<...>“orduya yararlı olayım.” dedi. (Hayattaki) nasibi bu kadar imiş elbette. Düşmana yalnız atak yapıp, saldırıp ileri atılarak girince kendisi öldü.” (Aydın, 2017, 138). Cümleden, Tarduşlara şad ünvanlı yönetici olarak atanmış Küli Çor'un ölümünün, askere yararlı olmak amacıyla düşmana tek başına atak yaparak saldırmasıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Cümlenin en ilgi çekici yanı ise bu beklenmeyen ölümün tümüyle alın yazısına bağlanmış olmasıdır. Buna göre; cümlenin anlam bağlamı, *ülügi ança ermiş erinç* “(Hayattaki) nasibi bu kadar imiş elbette” cümlesine yüklenerek ölümün ancak alın yazısı ile gerçekleştiği vurgulanmış olmaktadır.

Uygur dönemi yazıtları içerisinde değerlendirilebileceği yönünde genel bir kanaat bulunan II. Karabalgasun Yazıtı'nın 6, 7, 8, 9 ve 10 satırlarında ise alın yazısı biraz daha farklı kelimelerle, ancak aynı anlam çerçevesinde ifade edilir. Satırlar şöyledir: (6) *Kök teŋride* (7) *kutum yuyka* (8) *boltı yağız* (9) *yerde yolım* (10) *kıska boltı* “(6) mavi gökte (7) talihim yufka (8) oldu. Yağız (9) yerde (yeryüzünde) talihim (10) kısa oldu.” (Aydın, 2018, 89).

Yenisey yazıtlarından Altın-Köl I (E 28) Yazıtı'nın 8. satırında ise dört erkek kardeş oldukları ve kendilerini Erklig'in ayırdığı belirtilir: Altın-Köl I (E 28), 8: *Tört iniligü ertimiz bizni erklig adırtı* “Dört kardeş idik. Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı, ne yazık!” (Aydın, 2019a, 104). Cümledeki *erklig* sözcüğü temel bir bakışla *erk* ismine +*lIG* ekinin eklenmesiyle kurulmuş bir sıfat olmalıdır ve ‘güçlü’ benzeri bir anlama ulaşılabilir. Bu tanık, Güney Sibirya mitolojilerine göre, yerin altında yaşadığı öne sürülen ve esasen kötülüğün timsali olan *Erlık* ile bir ve aynı olduğu önerilir (Aydın, 2022, 345).

Erklig kelimesi, yine temel anlamıyla iki tanıkla daha izlenebilmektedir: Bilge Kağan Kuzey 12: *Üze teŋri erklig <...>* “Yukarıda (ebedî) gök güçlü <...>” (Aydın, 2017, 78) ve Höl Asgat A II/1: *Üze teŋri erklig ermiş e* “yukarıda (ebedî) gök kudretli imiş.” (Ünal, 2015, 273-274). Bu iki örnek bir yana bırakıldığında Altın-Köl I Yazıtı'ndaki tanık, kardeşlerin bir veya birkaçının ölümüyle gerçekleşen ayrılık, yine alın yazısına bağlanmış olarak değerlendirilebilir. *Erlık* hakkında ayrıca bk. (İnan,

1986, 14-15); (Alekseyev, 2013, 109, 164 ve 283); (Lvova vd., 2013/III, 201) ve (Okutan Davletov, 2021, 77-79).

3. Değerlendirme

Eski Türk yazıtlarında alın yazısını doğrudan belirten herhangi bir kelime tespit edilememiş olsa da anlam bakımından en yakın olanı kuşkusuz *ülüg*’dür. Kelimenin temel anlamının ‘bölüm, kısım, pay’; mecaz anlamının ise ‘talih, baht, şans’ olduğu yine yazıtlar dönemi Türkçesinden anlaşılmaktadır. Kelimenin geçtiği yerler şöyledir:

Temel anlam:

Tonyukuk I Batı 4, 4: *Ida taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı eki ülügi atlıg erti bir ülügi yadağ erti* “Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi.” (Aydın, 2019b, 176).

Mecaz anlam:

Köl Tegin Doğu 29: *Teñri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit<d>im* “(Ebedî) gök lütfettiği için, talihim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.” (Aydın, 2017, 60).

Bilge Kağan Doğu 23: *Anta késre teñri yarlıkadok üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit<d>im* “Ondan sonra (ebedî) gök lütfettiği için, talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.” (Aydın, 2017, 88).

Küli Çor Doğu 11: *Süke tuso bolayın tedi ülügi ança ermiş erinç yagıka yalhus oplayı tegip opulu kirip özi kısğa kergek boltı* ““orduya yararlı olayım” dedi. (Hayattaki) nasibi bu kadar imiş elbette. Düşmana yalnız atak yapıp, saldırıp ileri atılarak girince kendisi öldü.” (Aydın, 2017, 138).

Talas XII/2: ... *ül(ü)g : (a)y türk ...* “...pay, ay Türk...” (Alimov, 2014, 130).

Bunlar içerisinde Talas XII/2’deki örneğin temel ya da mecaz anlamlı olduğunu bilmek mümkün değildir.

Ülügün üle- fiilinden yapılmış olduğu düşünülebilir; ancak yazıtlar dönemi Türkçesinde *üle-* fiili tespit edilmemiştir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise *ülüg* kelimesinden türemiş bazı tanıklar bulunmaktadır. Örneğin; *ülüg* ‘kut, saadet, pay, hisse’, *ülügle-* ‘taksim etmek, paylaşmak, bölmek’, *ülüglüg* ‘Kutlu, bahtlı, mutlu’, *ülüş* ‘hisse, pay, parça bölüm, kısım’ (Caferoğlu, 1993, 177). *üledеçi* ‘dağıtan’, *ülegü* ‘ayırma, dağıtım, tahsis etme, dağılım’, *ülegüçi* ‘dağıtan’, *ülemek* ‘dağıtma’, *üleş-* ‘paylaşmak, bölmek’, *ület-* ‘paylaştırmak’, *ülüş* ‘kısım, pay, misilleme, kura, hisse, bölüm’, *ülüşçek(i)ye* ‘küçük bir paya göre’, *ülüşk(i)ye* ‘küçük parça’, *ülüşlüg* ‘parçalı, bölümlü, ortak mülkiyetteki, ortak sahipli’, *ülüşsüz* ‘paysız, parçasız’ *ülüg* ‘mutluluk, baht, şans, pay, kısmet, kader, felek’, *ülügle-* ‘dağıtmak, bölmek’, *ülüglüg* ‘mutlu, mesut, kutsal, kutsanmış, kısmetli, kutlu, şanslı, karizmatik, mutluluklu’; ‘payı olan, hisseli’, *ülügsüz* ‘mutluluksuz, şanssız, talihsiz, karizmasız, kısmetsiz, kutsuz’ (Wilkens, 2021, 822 ve 824). Görüldüğü gibi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de kelimenin hem temel hem de mecaz anlamı sıkça kullanılmıştır. Özellikle *ülüglüg* ve *ülügsüz*, kelimenin mecaz anlamının belirgin örneklerinden olarak değer kazanmaktadır. Ayrıca krş. (Ögel, 2022, 231-234) ve (Kök - Eker, 2016, 51-52).

G. Clauson kelimenin ‘share, part: bölüm kısım’ anlamlı *üle-* fiilinden yapıldığını, ancak mecaz olarak ‘destiny, fate: talih, kader’ anlamıyla kullanıldığını belirtir. Kâşgarlı Mahmud’un Arapça ‘al-nasib’ anlamıyla verdiğini belirten Clauson, öteki

Karahanlı metinlerinde de hem temel hem de mecaz anlamla kullanıldığına dair tanıklar gösterir (Clauson, 1972, 142b). Ayrıca *Manichaica III*'teki *ülügüg kutlug bodun biz* 'talihli, nasibi olan halkız.' (Clauson, 1972, 144a) örneği, kelimenin mecaz anlam çerçevesini en iyi yansıtan kelimelerden olarak değerlendirilebilir. *Ülügen* tabanı olduğu düşünülen *üle-* fiili, Wilkens tarafından *üle- ~ ül(e)-* fiili 'dağıtmak, bölmek, bölüştürmek' anlamıyla verilir (Wilkens, 2021, 822); ancak ikinci alternatifteki *e*'nin parantez içerisine alınmış olması, kökün *ül-* olabileceğini de düşündürmektedir. *Üle-* fiili, bugün Türkiye Türkçesinde kök biçimle ele geçmemiş olsa da *üleş-* fiili, bu kökün varlığını kanıtlamaktadır. Krş. Güncel Türkçe Sözlük: *üleşmek* 'paylaşmak'. Eğer Eski Türkçe biçim *ülügen* kökü *üle-* ise, elde edilen türevin *üleg* olması bekleneneği için belki bir **ül* ismi ya da **ül-* fiili göz önüne alınabilir. Kelime *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te 'pay, hisse' temel anlamıyla tespit edilmiş (Ercilasun - Akkoyunlu, 2005, 34); *Kutadgu Bilig*'de ise 'hisse, nasip, pay, kısmet' olarak temel ve mecaz anlam bir arada gösterilmiştir (Arat, 1979, 505). Ayrıca bk. (Kök, 2019, 269-294).

Buna göre; yazıtlar dönemi Türkçesinde *ülüg* kelimesinin 'nasip' anlamıyla en belirgin örneği Küli Çor Doğu 11'den elde edilmiş olmaktadır. Küli Çor Yazıtı'nda alın yazısı *ülüg* ile ifade edilmişken II. Karabalgasun Yazıtı'nda ise biraz daha farklı bir yolla anlatılmıştır. Buna göre; kahramanın *kutu* yani talihi mavi gökte yufka gibi ince, yağız yerde ise yolunun kısa kaldığı belirtilir. Alın yazısına ulaşmaya vesile olan kelimelerden *yuyka* ile *kutun* ince oluşu; *kısga* ile ise yolunun kısalığı anlatılmaya çalışılır. Aslında *yuyka* kelimesinin yazıtlar dönemi Türkçesindeki en ünlü tanığı, iki kez Tonyukuk Yazıtı'ndan elde edilmiştir: Tonyukuk I Güney 6: *Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş* "Yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş." (Aydın, 2019b, 178). Tonyukuk, bu atasözünde *yuyka* kelimesi ile ince olan bir şeyin kolaylıkla delinebileceğinden, eğer yoğun olursa delinmesinin güç olduğundan söz ederek birlik olmayı öğütler. II. Karabalgasun Yazıtı'nda ise *kutunun* yani talihinin ince olduğunu, belki buradaki ince ile talihinin pek az olduğunu belirtmek istediği anlaşılmaktadır. Yeryüzünde ise yolunun kısa olması ise, bilinen 'yol' anlamının mecazlı kullanımı ile elde edilmiş olmalıdır. Clauson *yol* maddesinde 'road, way' anlamını verir; mecaz olarak 'streak, stripe' anlamlarını kazandığını belirtir (Clauson, 1972, 917 a-b). Yazıtlar döneminde *yol* kelimesinin anlam alanları ve sonraki dönemlerdeki kullanımı hakkında bk. (Kök, 2018, 1079-1089). Ayrıca yazıtlar dönemi Türkçesinde *yol* kelimesinin iki kez kişi adında kullanılması da kazanılan mecaz anlamla açıklanabilir görünmektedir: *Yol Apa* (Haya-Başı (E 24), 8 ve 13) (Aydın, 2019a, 94).

Sonuç

Türklerin ilk yazılı metinleri olması dolayısıyla Türk runik harfli eski Türk yazıtları, dil bilgisi çerçevesinde incelendiği gibi özellikle içeriği bakımından birçok bilim alanının mensuplarınca da incelenmektedir. Bu metinlerden elde edilen her bulgu, Türklerin yedi ve sekizinci yüzyıldaki yaşamları hakkında ipucu verecek kadar değerlidir. Yedinci ve sekizinci yüzyıl Türk boylarının inançları konusunda çok sayıda çalışma yapılmış olmasına karşın, inanç sistemlerinin tam olarak nasıl olduğu konusunda tartışmalar sürüp gitmektedir. Bir kısım araştırmacılar Türk Şamanizmi gibi bir adla Şamanizmi, bir kısım araştırmacılar ise "Gök Tanrı" adıyla farklı bir inanç sistemini öne sürmektedir. Ancak metinlerden elde edilen sonuçlara göre, göğün kutsiyeti kesinlikle göz ardı edilemez. *Kutun* Tanrı tarafından verildiği ve *teyri* kelimesinin de temel anlamının 'gök, gökyüzü' olduğu bilindiğine göre, insanların

hayat sınırlarını tayin eden sistemin Tanrı tarafından gerçekleştirildiği açıktır. İnsanın, ne kadar süre ile yaşayacağı veya başka bir anlatım tarzı ile ne zaman öleceğini bilmesi mümkün olmadığı için, birçok dinde kader kavramı, yani bunu ilahî bir gücün tayin ettiği fikri ortaya çıkmaktadır. Türkler de ilk yazılı metinlerinde alın yazısı olarak adlandırmanın mümkün olduğu bu sisteme müdahalesi olmaması nedeniyle çok zaman durum, sineye çekilerek hüznle anlatılır.

Bu makalede ele alınan konu, yazıtlar dönemi Türkçesinde alın yazısının nasıl ifade edildiğidir. Gerek mezar taşına ve gerekse anıt yazıtlarına aktaran Türkler, alın yazısına boyun eğmekten başka çareleri olmadığını, kelimelere yüklenen tüm saflık ile anlatır. Özellikle beklenmeyen ya da erken olduğu düşünülen ölümler, ‘talih, şans, nasib’ ifade eden kelimeler marifetiyle metinlerde kendine yer bulur. Tüm bunlardan hareket ederek yedi ve sekizinci yüzyıl Türk dünyasının bireylerinin her şeyden habersiz, ilkel biçimde yaşamadığını; ilahi bir gücün, insanın yaşamını ve yaşam sınırını tayin ettiğini bildiği ortaya çıkar. Metafizik içerikli kelimelerin tercih edilmesi, Türklerin medeniyet değerleri bakımından oldukça ileri bir düzeyde olduğunu göstermekte; ayrıca alın yazısı çerçevesinde tespit edilen kelime, kelime grubu ve cümlelerden anlaşıldığına göre; kelimelerin hem temel hem de mecaz anlamlarının aynı dönem metinlerinde kullanılmış olması, Türkçenin yazıtlar döneminde işlenmiş bir edebî dil hüviyetinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Alekseyev N. A. “Türk Dilli Sibiryâ Halklarının Şamanizm’i”. Metin Ergun (Çev.), Konya: Kömen, 2013.
- Alimov, Rysbek. *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Kömen, 2014.
- Arat, Reşid R. *Kutadgu Bilig III, İndeks*. Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.
- Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Aydın, Erhan. *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Aydın, Erhan. *Sibiryâ’da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019a.
- Aydın, Erhan. *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019b.
- Aydın, Erhan. “Eski Türk Yazıtlarının “Ölmek” Anlamı Sözcük Varlığı Üzerine Notlar”. *Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ed. Leyla Karahan - Hüseyin Yıldız. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023, 217-232.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun, 1993.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University, 1972.
- Ercilasun, Ahmet B. - Ziyat Akkoyunlu. *Dîvânü Lugâti’-Türk*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Kestelli, Raif Necdet. *Resimli Türkçe Kamus*. Hzl. Recep Toparlı-Belgin Tezcan Aksu-Canan Selvi Kanoğlu-Seyfullah Türkmen. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Kök, Abdullah - Özge Eker. “Pir-i Türkistan’ın Tanıklığında Türkçe Deyimlerin Tarihi İzi.” *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*, ed. Yılmaz Yeşil, c. III, Ankara, 2016, 35-54.
- Kök, Abdullah. *Türklerin Entelektüel Mirası Kutadgu Bilig, Devlet: Adalet, Kut, Töre*. İstanbul, 2019: Kesit, 269-294.
- Kök, Abdullah. “Orhun’dan Kaşgar’a “Yol”un Anlamı”. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, ed.

- Şaban Doğan - Melis Sezen Güneş, c. 2, İstanbul, 2018: Kesit, 1079-1089.
- Lvova, E. L. - Sagalayev, A. M. - Oktyabrskaya, I. V. - Usmanova, M. S. *Güney Sibiryaya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri İnsan ve Toplum*. Çev. Metin Ergun, Konya: Kömen, 2013.
- Okutan Davletov, Nükhet. *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı-13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022.
- Toven, Mehmet Bahaettin. *Yeni Türkçe Lügat*. Hzl. Abdülkadir Hayber, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Türk Dil Kurumu: *Güncel Türkçe Sözlük*. (Erişim tarihi: 01.12.2023).
- Ünal, Orçun. "İlâh-Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi". *Bilig* 73 (2015), 271-294.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.

Extended Abstract

The first written documents of the Turks are texts written on monument stones, tombstones, rocks and various objects with the Turkish runic letter system. The number of these texts, discovered in various geographies of Asia, exceeds five hundred today. Studies on ancient Turkish inscriptions began with Danish Turkologist V. Thomsen deciphering the letters in 1893, and have continued with unwavering excitement since then. The first known written documents of the Turks do not only provide information about the sounds, shapes, meanings and sentence structure of the old Turkish language. It is the main reference source on many subjects such as the social life, economy, beliefs, joys and sorrows of the Turks in the seventh and eighth centuries. For this reason, researchers working in various fields of social sciences always use these texts as sources in their studies about Turks. For this reason, the number of studies done on these texts is very high.

There are various opinions about the belief systems of the Turks in the seventh and eighth centuries. There are many people who claim to have a unique belief system called Shamanism or "Gök Tanrı". It is interesting and important that the knowledge that a divine power pre-writes a person's life, expressed in post-Islamic Turkish texts with words such as fate, destiny, destiny, was also found in old Turkic inscriptions. Destiny is the predetermination by God of the events that will happen to a person throughout his life. For this reason, people believe that the events they experience are due to their fate because they do not know what will happen to them. The situation is not much different for pre-Islamic Turks. There are various opinions about what kind of belief system the Turks had in the seventh and eighth centuries. In this article, the sentences indicating destiny obtained from the old Turkic inscriptions with Turkish runic letters, which are the first written documents of the Turks, are focused on, and then the structure and meaning of the words that make up these sentences are focused on. The main purpose of the article is to present the information obtained around the belief system and destiny framework of the Turks in the seventh and eighth centuries.

The most famous of the old Turkic inscriptions are Köl Tegin, written by Bilge Kağan; Bilge Kağan, written by Tengri Kağan, the son of Bilge Kağan; It is the Tonyukuk Inscription written by Tonyukuk. Apart from these three inscriptions, it is also necessary to mention Ongi and Küli Çor, two of the famous inscriptions of the Second Turk Khaganate period. Apart from these five important inscriptions, there are also inscriptions in Mongolia, Southern Siberia (Mountainous Altai, Tyva, Khakassia), Kyrgyzstan, Kazakhstan and the People's Republic of China.

In the introduction part of the article, the meaning of destiny for humans is emphasized. In the introduction part of the article, it was focused on what destiny means to a human being. In the first part, after giving sentences obtained from old Turkic inscriptions within the framework of destiny, various evaluations were made on it. Emphasis was placed on the sentences containing destiny in the inscriptions of Köl Tegin, Bilge Kağan, Küli Çor and the Karabalgasun II. In the

second part of the article, some words in the obtained sentences are mentioned. The situations of these words in both Old Turkic and post-Islamic Turkish texts were examined. It has been emphasized that some words do not exist in Turkish today. Especially the meaning events in the texts written in different religious circles in the Old Turkic period were mentioned; differences in meaning are pointed out.

In the conclusion of the article, it is stated that the Turks knew their destiny, according to the information obtained from the texts of the seventh and eighth centuries. It is understood that words expressing 'fortune, chance, fate' were used to describe sudden deaths. According to this; It has been stated that Turks do not live in a primitive way, unaware of everything; It is emphasized that a divine power knows that human life and its limits are determined. It has been mentioned that Turks are at an advanced level in terms of civilizational values, due to the preference for words with metaphysical content. It has been emphasized that the seventh and eighth century Turkic was a literary language.